

ΘΕΜΑΤΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν βετεράνων τῆς Χ καὶ τῆς ΧΙΙ λεγεῶνος στὴν Πάτρα, πιθανῶς τὸ 14 π.Χ., ἐγίνε ἀπὸ τὸν Αὐγούστο¹ σὲ πόλη ἀρχαία πού ἤδη ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. εἶχε ἀναπτυχθεῖ εὐρέως πρὸς Ν τῆς ἀκροπόλεως καὶ πρὸς τὴ θάλασσα, ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφές τῶν τελευταίων χρόνων². Ὁ ἀποικισμὸς, πού συνοδεύθηκε καὶ ἀπὸ συνοικισμὸ τῶν κατοίκων γειτονικῶν πολισμάτων, θὰ ἐνίσχυσε τὸν πληθυσμὸ τῶν Πατρῶν. Ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Στράβωνος³ ὅτι ἡ πόλη «διαφερόντως εὐανδρεῖ». Ἀσφαλῶς δὲ ὑπῆρχαν ὄχι μόνο πλούσιοι ἄποικοι, ἀλλὰ, ὅπως καὶ κατὰ τὴν τελευταία ἑλληνιστικὴ περίοδο, πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ ἐντόπιοι γαιοκτῆμονες⁴ πού μπορεῖ νὰ εὐνοήθηκαν καὶ μὲ τὰ προνόμια τῶν ἀποίκων. Αὐτὸ μαρτυροῦν τὰ μνημειώδη ταφικὰ κτίσματα πού ἰδρύθηκαν στὰ νεκροταφεῖα τῶν Πατρῶν τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.⁵

Ὡστόσο δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε ἡ Πάτρα ἐπὶ Αὐγούστου εὐρύτερη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ὅλη ἄλλωστε ἡ Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ τὶς περιπέτειες καὶ τὶς ἐρημώσεις τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. δὲν βρισκόταν σὲ καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση⁶. Καὶ μπορεῖ ὁ Αὐγούστος, ὅπως καὶ οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του, μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης πολιτικῆς του⁷, νὰ ἀναδιοργάνωσε διοικητικῶς καὶ νὰ ἐνίσχυσε τὴν πόλη τῶν Πατρῶν γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικοστρατιωτικὲς ἀνάγκες οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν στὸν ἀποικισμὸ τὰ ἀνασκαφικὰ ὅμως εὐρήματα δὲν μαρτυροῦν ἀξιόλογη πολεοδομικὴ ἀνάπτυξη κατὰ τὴν πρῶτη αὐτοκρατορικὴ περίοδο. Γιὰ τὶς οἰκιστικὲς ἀνάγκες τῶν βετεράνων καὶ τῶν συνοικισθέντων πρέπει νὰ πύκνωσε τὸ οἰκιστικὸ σύνολο καὶ ἀκόμη νὰ ἐπεκτάθηκε μὲ βάση τὴν ὑπάρχουσα ρυμοτομία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς⁸. Τὸ σύστημα ἄλλωστε αὐτὸ διατηρήθηκε βασικῶς, φαίνεται, ὅλη τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊοκρατίας. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ δευτερεύοντες δρόμοι τῶν Πατρῶν παρουσιάζουν ἑλληνιστικὲς στρώσεις. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι διατήρησαν, σὲ ὅσα παλαιὰ ἑλληνιστικὰ οἰκιστικὰ κέντρα τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου ἐγκαταστάθηκαν, τὴν ὑπάρχουσα πολεοδομικὴ διάταξη. Σὲ

ὀρισμένες μάλιστα πόλεις ἰδρύθηκαν νέες ρωμαϊκὲς συνοικίες κοντὰ στὶς παλαιές, ὅπως στὴν Πομπηία καὶ κυρίως στὴν Ἀφρικὴ (Volubilis, Leptis Magna) καὶ τὴν Ἀνατολή (Δαμασκός, Παλμύρα)⁹.

Πρὶν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη ὄλων τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζομε ἂν ἐγιναν καὶ ποιὲς πολεοδομικὲς διευθετήσεις ἢ εὐπρεπισμοὶ γιὰ μνημειωδέστερη ἐμφάνιση στὴν Πάτρα ἐπὶ Αὐγούστου καὶ τῶν διαδόχων του. Ὅρισμένοι παλαιοὶ δρόμοι φαίνεται ὅτι διευρύνθηκαν¹⁰. Δὲν μποροῦμε ἐπίσης νὰ προσγράψομε γιὰ τὴν ὥρα στὰ χρόνια αὐτὰ κανένα μεγάλο δημόσιο κτήριο. Μάλιστα μόνο ἓνα, ἀνάμεσα στὰ μνημειώδη καὶ προφανῶς δημόσια κτήρια, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ συγκεκριμένως πρὸς τὰ τέλη του. Πρόκειται γιὰ τὸ κτήριο πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶ-

1. Ὁ Στράβων, VIII 7, 5, τοποθετεῖ τὴν ἴδρυση τῆς ἀποικίας «νεωστὶ μετὰ τὴν ἀκτιακὴν νίκην» καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἄλλοτε μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἄλλοτε τὸ 23-21 π.Χ., κατὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Αὐγούστου στὴν Ἀνατολή, καὶ ἄλλοτε μετὰ τὸ 16 καὶ 14 π.Χ., ὅταν ἐγιναν καὶ ἄλλοι ἀποικισμοὶ βετεράνων, βλ. E. Meyer *RE* 18, 1949, στ. 2209-2210 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. I. A. Παπαποστόλου, *ADelt* 32, 1977, Α, 284.

3. Στράβων, VIII 7, 5.

4. Τὸ φαινόμενο εἶναι γενικότερο στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. βλ. M. Le Glay, *Villes, temples et Sanctuaires de l'Orient romain* (1986) 25.

5. Ἰφιγ. Δεκουλάκου, *Στήλη εἰς μνήμην Νικ. Κοντολέοντος* (1980) 556-575. I. A. Παπαποστόλου, *AEphem* 1983, I κ.έ.

6. βλ. σχετικὰ τελευταίως B. Levick, *Urbanisation in the Eastern Empire* εἰς *The Roman World I* (1987) 335.

7. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire I*, 1926, 37 κ.έ.

8. Στὴν ἀρχὴ τῶν ἀνασκαφῶν εἶχα διατυπώσει τὴν ἄποψη (*AAA* 4, 1971, 315) ὅτι μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας ἄρχισε προφανῶς βάσει σχεδίου ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς πόλεως. Ἐπειτα ἀπὸ τὶς πολύχρονες ἔρευνες φαίνεται ὅτι αὐτὸ ἰσχύει μόνο γιὰ ὀρισμένες νέες ὁδοὺς τῆς Ρωμαϊοκρατίας, τῶν ὁποίων τὰ ἀποκαλυφθέντα ἕως τῶρα τμήματα παρέχουν ἐνδείξεις ρυμοτομικῆς κανονικότητας (βλ. καὶ πιὸ κάτω).

9. P. Grimal, *Les Villes romaines* (1954) 70. A. Pelletier, *L'urbanisme romain sous l'Empire* (1982) 49 κ.έ.

10. Πρβλ. σχετικὲς γενικὲς παρατηρήσεις, Thuri Lorenz, *Römische Städte* (1987) 80.

Εικόνα 1. Πάτρα, οδός Κανάρη 62. Λιθόστρωτη οδός (21).

τα άνδρα που σχηματίζονται προς Ν της ακρόπολης (3)¹¹ και που έταυτίσαμε με *aedes augustalium*¹².

Είναι εύλογο ότι δεν έδειξε τότε ή Ρώμη ενδιαφέρον για πολεοδομική ανάπτυξη στην Πάτρα. Η διοικητική αναδιοργάνωση της νέας άποικίας και του *territorium* και τὰ οικονομικά ζητήματα δεν θά άφηναν περιθώρια για πολεοδομικά προγράμματα. Ο ίδιος άλλωστε ο Αύγουστος ύπήρξε συντηρητικός στο θέμα αυτό ακόμη και στη Ρώμη, όπου μάλιστα εγκατέλειψε τὰ μεγαλόπνοα σχέδια αναμόρφωσης του Καίσαρος. Η ίδρυση του δικού του *Forum* ανταποκρίνεται στην ανάγκη προβολής του νέου ήγεμονικού μεγαλείου και αυτό επιτυγχάνεται χωρίς κόστος της δημοτικότητας τὸ ὁποῖο θά συνεπαγόταν ή εφαρμογή ευρύτερων πολεοδομικῶν ἀλλαγῶν. Στο ἴδιο τὸ *Forum* του Αύγουστου ή πλευρά του βάθους ποτέ δεν ὀρθογωνίσθηκε, για νὰ μὴ ἀπαλλοτριωθοῦν ἰδιοκτησίες της λαϊκῆς συνοικίας *Subura* με την ὁποία ἔσουνόρευε.

Ο ρωμαϊκός *urbanismus* ἐγνώριζε νὰ προσαρμόζεται στις τοπικές ἰδιαιτερότητες και ἀνάγκες. Νέοι ναοί στην Πάτρα ἰδρύονται σὲ νέες θέσεις, ὅπως ὁ

Εικόνα 2. Πάτρα, οδός Κορίνθου 288. Λιθόστρωτη οδός (27).

ναός της Σωτηρίας και οί ναοί της Νεμέσεως και της Ἐφροδίτης, αὐτοί ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. κοντὰ στο «θέατρο»¹³ ἐνῶ ή λατρεία της Λαφρίας, ή ὁποία μεταφέρθηκε ἐπὶ Αύγουστου ἀπὸ την Καλυδῶνα, ἐγκαταστάθηκε σὲ προϋπάρχον ἱερὸ της Ἄρτέμιδος στην ἀκρόπολη και συνδυάσθηκε με την αὐτοκρατορική λατρεία¹⁴.

Υπάρχει ὡστόσο πιθανῶς και μία ακόμη ἐγκατάσταση νέας λατρείας σὲ παλιὸ ναὸ στην Πάτρα, ή ὁποία δεν ἔχει ἔως τώρα ἐπισημανθεῖ. Καί ὁμως στοιχεῖα μᾶς δίνει ὁ ἴδιος ὁ Πausanias: *Ἔστι δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ναὸς Ὀλυμπίου, αὐτὸς τε ἐπὶ θρόνου*

11. Οἱ ἀριθμοί ἐντὸς παρενθέσεως ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτοὺς πὺ σημειώνονται στο τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν Πατρῶν (σχέδ. 1, στο τέλος τοῦ ἄρθρου).

12. Ι. Α. Παπαποστόλου, *Δωδώνη ΙΕ'*, 1, 1986, 262-271.

13. Για τὸς ναοὺς αὐτοὺς και τὴ λατρεία, Pausanias, VII 20, 9, 21, 7. J. Herbillon, *Les cultes de Patras* (1924) 153 κ.έ. Ι. Α. Παπαποστόλου, *BCH* 113, 1989, 367 κ.έ. Βλ. και πιὸ κάτω.

14. Pausanias, VII 18, 8. Herbillon, ὁ.π. 55 κ.έ., 160 κ.έ. Παπαποστόλου, *Δωδώνη* ὁ.π. 267 κ.έ. Ἀντιθετα, σὲ ἄλλες ἐπαρχίες ή αὐτοκρατορική λατρεία ἐγκαταστάθηκε συχνά στα Fora και μάλιστα στὸν ἴδιο τὸν ναὸ της τριάδας τοῦ Καπιτωλίου (π.χ. Nîmes [Maison carée] Leptis Magna), βλ. Grimal ὁ.π. 66, 67.

καὶ ἐστῶσα Ἀθηνᾶ παρὰ τὸν θρόνον, τῆς τε Ἑρας ἄγαλμα τοῦ Ὀλυμπίου πέραν¹⁵. Στὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὑπῆρχαν ἀγάλματα τοῦ ἴδιου ἐνθρόνου, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἑρας ἱσταμένων. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὀδηγεῖ τὴ σκέψη σὲ ναὸ τύπου Καπιτωλίου. Ἡ συνύπαρξη ἀγαλμάτων τῆς τριάδας αὐτῆς εἶναι πράγματι ἰσχυρὸ τεκμήριον γιὰ τὴν προσγραφεῖ ἓνας ναὸς στὴ λατρεία τοῦ Καπιτωλίου. Δὲν γνωρίζομε βέβαια, ἀφοῦ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς στὴν Πάτρα δὲν ἔχει βρεθεῖ, ἂν ἦταν τριμερῆς καὶ ἂν ἐδέσποζε τῆς Ἀγορᾶς, ὅροι ἐπίσης ἀπαραίτητοι στὴ λατρεία αὐτῆ¹⁶. Ὡστόσο δὲν λείπουν σχετικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ θέση τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀγορὰ πρέπει νὰ βρισκόταν πρὸς Α τοῦ ὠδείου (1), ἀφοῦ ὁ Πausanias σημειώνει ὅτι μὲ τὴν ἀγορὰ συνέχεται τὸ ὠδεῖο¹⁷ καὶ οἱ ἄλλες πλευρὲς πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν γιὰ λόγους ἐδαφικοῦς, ἀλλὰ καὶ γιατί τὰ ὡς τώρα εὐρήματα δὲν τὸ ἐπιτρέπουν. Πρὸς Α τοῦ ὠδείου ὀρισμένα λείψανα (4), στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦμε ἄργότερα, ἐνισχύουν τὴν ταύτιση αὐτῆ. Ἔτσι μπορεῖ ὁ ναὸς τοῦ Διὸς νὰ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορος (2), ὁ ὁποῖος πιστεύεται ὅτι ἔχει βυζαντινὸ πυρήνα καὶ δεσπόζει πράγματι τοῦ χώρου ὅπου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἢ ἀγορὰ, γιατί βρίσκεται κατὰ ἓνα ἢ δύο ἄνδρα ὑψηλότερα. Ἐπομένως θὰ ἔκειτο in excelsissimo loco, ὅπως ταιριάζει σὲ ναὸ Διὸς Καπιτωλίου κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Βιτρούβιου¹⁸. Φαίνεται ὅτι στὴν Πάτρα οἱ Ῥωμαῖοι ἀρκέσθηκαν στὴν παλαιὰ ἑλληνικὴ ἀγορὰ καὶ δὲν ἴδρυσαν νέο Forum ὡς πολιτικὸ κέντρο, ὅπως ἐγίνε καὶ στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἀντιόχεια. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐγκατέστησαν τὴ λατρεία αὐτῆ στὸν προϋπάρχοντα ναὸ τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου. Ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς πράγματι ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸν Ῥωμαϊκὸ ἀποικισμὸ προκύπτει ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Βιτρούβιου σὲ αὐτὸν τὸν ἴδιο, προφανῶς, ναὸ¹⁹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ στὴν Ἰταλία μετασχηματίσθηκαν προϋπάρχοντες ναοὶ γιὰ τὴ λατρεία τῆς ἴδιας τριάδας μετὰ τὴ Ῥωμαϊκὴ κατάκτηση²⁰ ἀλλὰ ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο, ἐνῶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀποκτοῦσαν Καπιτώλιο κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ρώμης καὶ οἱ ἄλλες ἐπαρχίαι τοῦ κράτους. Ἄν καὶ θεωρήθηκε ἀμφίβολο ὅτι τὴν ἴδρυση ἀποικίας συνόδευε ἀπαραιτήτως ἢ ἀφιέρωση ναοῦ στὴν τριάδα τοῦ Καπιτωλίου, αὐτὸ θὰ ἦταν μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἔγνοιες τῶν ἀποίκων. Ἔτσι εἶναι δυνατό νὰ συνέβη καὶ στὴν Πάτρα. Πάντως τὸ γεγονός ὅτι ὁ περιηγητῆς δὲν ἀναφέρει ρητῶς ναὸ Διὸς Καπιτωλίου ἀλλὰ μνημονεύει μόνο ναὸ Διὸς Ὀλυμπίου, εἶναι στοιχεῖο πὺν μπορεῖ νὰ προκαλέσει δισταγμοὺς γιὰ μία

τέτοια ἀπόδοση. Ἀντίθετα, γιὰ τὴν ὑπαρξη ναοῦ Διὸς Καπιτωλίου στὴν Κόρινθο ἢ μαρτυρία τοῦ Pausanias εἶναι ρητὴ καὶ ἄμεση²¹. Ἀλλὰ ὁ ναὸς αὐτὸς δὲν ἔχει βρεθεῖ ἢ δὲν ἔχει ἀκόμη ταυτισθεῖ²². Ὑποθετικὰ ἔχει προταθεῖ ἢ ὑπαρξη Καπιτωλίου καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, πᾶνω ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ, στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου²³. Παρὰ ταῦτα οἱ πῖο πᾶνω ἐνδείξεις δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ συμπεράνομε σχετικῶς μὲ τὴν ἔκταση τῆς λατρείας τῆς τριάδας τῶν Jupiter, Juno καὶ Minerva στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Ῥωμαϊκὴ ἐποχὴ²⁴.

Οἱ εὐκαιριακὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸ 1970 κ.έ. ἔφεραν στὸ φῶς πολλὰ τμήματα ὁδῶν τῆς Ῥωμαιοκρατίας²⁵. Ἡ ἐνταξη τῶν εὐρημάτων σὲ ἀκριβὴ χάρτη κατὰ ἐποχὲς εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Προκαταρκτικὲς ὁμως παρατηρήσεις εἶναι ἤδη δυνατές. Τὸ ὁδικὸ δίκτυο ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὁδοὺς πὺν ἔχουν κατεύθυνση συμβατικῶς ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἀλλὰ

15. Pausanias, VII 20, 3.

16. Βλ. τελευταία J. M. Barton, Capitoline Temples in Italy and the Provinces, ANRW II 12, 1, 260.

17. VII 20, 6.

18. Vitruv. I, 7, 1.

19. Ὁ Βιτρούβιος, 2, 8, 9, πὺν ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς ἀχαϊκῆς ἀποικίας τῶν Πατρῶν, ὅπως καὶ ἄργότερα ὁ Πλίνιος ὁ ἀρχαιότερος πὺν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτο, Nat. Hist. 35, 172, ἀναφέρει τοὺς ναοὺς τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἑρακλέους στὴν Πάτρα ὡς παραδείγματα ναῶν πὺν εἶχαν σηκοὺς κτισμένους μὲ ὀπτοπλίνθους, ἀλλὰ θριγκὸ καὶ κίονες λίθινους.

20. Barton, ὁ.π. 262.

21. Pausanias, II 4, 5: Ὑπὲρ δὲ τὸ θέατρον ἔστι ἱερὸν Διὸς Καπιτωλίου φωνῆ τῆ Ῥωμαίων κατὰ Ἑλλάδα δὲ γλῶσσαν Κορυφαῖος ὀνομάζειτ' ἄν.

22. J. Wiseman, ANRW II, 7, 1, 522, 541.

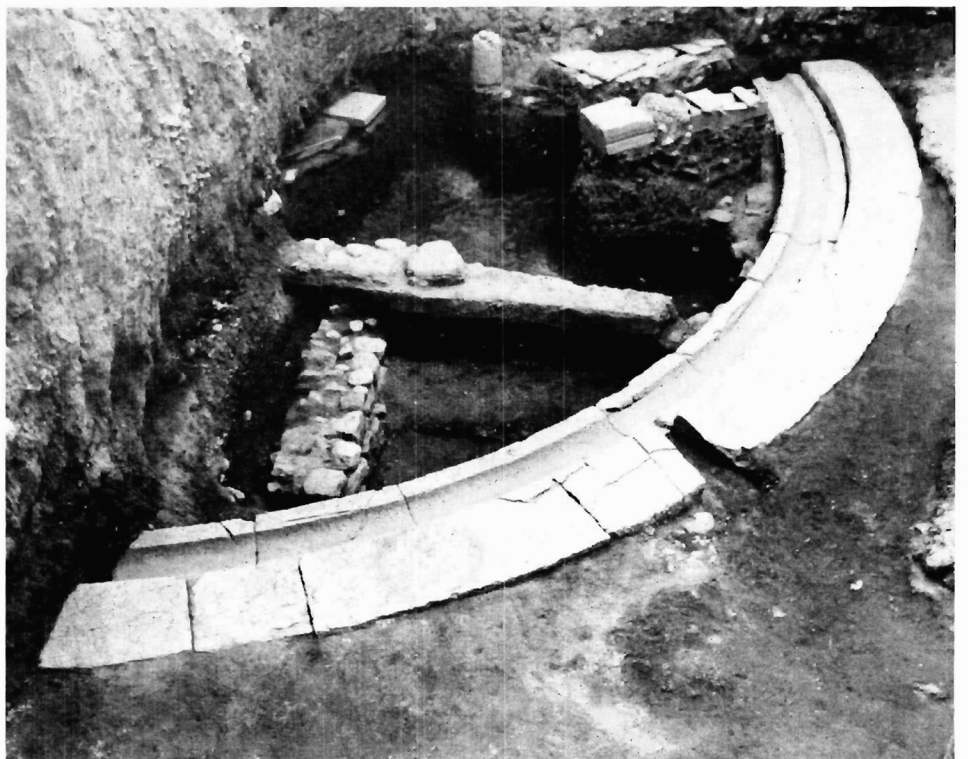
23. M. Vickers εἰς Ἀρχαία Μακεδονία I, 1970, 251.

24. Βλ. Barton, ὁ.π. 260.

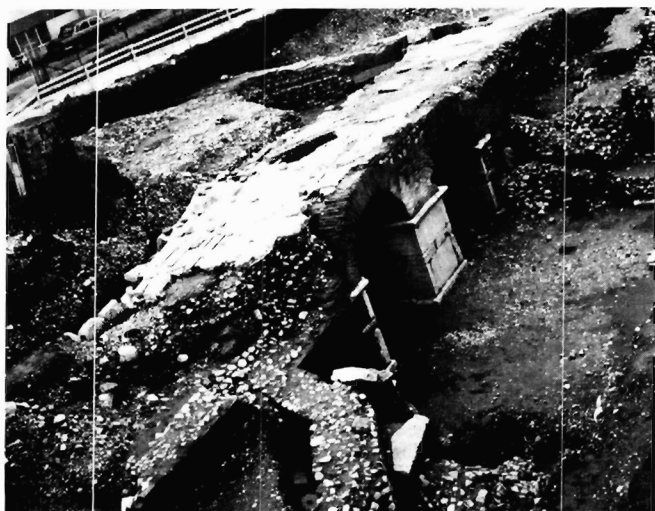
25. Οἱ ἐρευνες αὐτὲς ἀρχισαν συστηματικῶς τὸ 1970 ἐπὶ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Φ. Μ. Πέτσα (1969–1972) καὶ συνεχίσθηκαν ἀπὸ τὴν Ἰφιγ. Δεκουλάκου (ἔως τὸ 1976) καὶ τὸν ὑπογράφοντα (ἔως τὸ 1983). Χρεωστοῦν πολλὰ τόσο στοὺς ἀρχαιολόγους Πην. Ἀγαλλοπούλου, Μιχ. Πετρόπουλο, Μ. Κωτσάκη, Λ. Παπακώστα, Μ. Σταυροπούλου, Ε. Παπάζογλου, Ι. Μέννεγγα, Α. Γιώτα, ὅσο καὶ στοὺς συντηρητῆς Κώστα Παυλάτο, Θ. Ρουγκάλα καὶ Λεων. Παυλάτο, τὸν ἐπιστάτη Νικ. Χριστόπουλο, καὶ τέλος τοὺς σχεδιαστῆς Μαρία Πετροπούλου, Ἐλισ. Ἀλεξοπούλου καὶ Χαρ. Μαρινόπουλο. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους, καθὼς καὶ τὸν προϊστάμενο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν Λάζαρο Κολῶνα γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία ἱκανοποίησε τὰ desiderata τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς. Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο συνέταξε ὁ σχεδιαστῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γιάννης Διαμαντόπουλος μὲ βᾶση τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

*Εικόνα 3. Πάτρα, όδος
Κορίνθου 288. Κατόφλι
θυρώματος εμπορικού
καταστήματος.*

*Εικόνα 4. Πάτρα. Τμήμα
του στυλοβάτη κόγχης
νυμφαίου (30).*

Εικόνα 5, 6, 7. Πάτρα. "Αποψη γέφυρας.

ή γραμμή της πορείας τους καθορίστηκε από την έδαφική μορφή. Κανονική ρυμοτομική διαίρεση δεν υπήρξε και μόνο ακριβέστερες μετρήσεις και χρονολογήσεις θα δείξουν στο μέλλον αν πράγματι πλάι σε όρισμένους παλαιούς αγροτικούς δρόμους, που διευρυνθέντες δεν έπαψαν να αποτελούν κύριες αρτηρίες, έχαραχθηκαν νέοι, παράλληλοι μεταξύ τους, όπως τμήματα σε όρισμένες περιοχές ήδη δείχνουν (βλ. πιο πάνω σημ. 8). Φαίνεται ότι στην περιοχή προς Ν της οδού Δ. Γούναρη και προς Α των Ψηλαλωνιών, που αποτελεί επίπεδη έκταση και όπου έχει αποκαλυφθεί πυκνό σχετικώς οδικό δίκτυο, είναι δυνατό να ανιχνευθεί κανονικός σχεδιασμός. Πιθανώς έχουμε εδώ ενιαίο προσανατολισμό. Οί δρόμοι αυτοί είναι χαλικόστρωτοι ή έχουν κατάστρωμα πατημένης γης.

Προς Ν της ακρόπολης έως τη σημερινή οδό Δ. Γούναρη υπήρχε άνηρωτη διαμόρφωση, κατά τη

γνωστή ελληνιστική παράδοση. "Ένα τμήμα λιθόστρωτης οδού στην περιοχή αυτή (5), πρόσφατο εύρημα στην οδό Γ. Ρούφου 38-42 δεν έχει άρματοτροχιές, αλλά μία βαθμίδα για την εξουδετέρωση της ύψομετρικής διαφοράς. Η οδός αυτή ανέβαινε από Ν προς Β, προς την περιοχή του ωδείου. Πλήν αυτής και όρισμένων αποσπασματικών λειψάνων λιθόστρωτων οδών που είχαν διαπιστωθεί παλαιότερα άμέσως προς Ν του ναού του Παντοκράτορος, ή πιο πάνω περιοχή, σε έκταση που άδρως μπορεί να όρισθεί μεταξύ των σημερινών οδών Βασ. Ρούφου από Δ, Παντοκράτορος από Β, Μπουκαούρη από Α, και Γ. Ρούφου από Ν, δεν έχει δώσει έως τώρα λείψανα οδών." Αν αυτό δεν είναι τυχαίο και δεν όφείλεται στις ανασκαφικές συγκυρίες, είναι χαρακτηριστικό, γιατί πρόκειται ακριβώς για την περιοχή στην όποια έτοποθετήσαμε ύποθετικώς την αγορά. Εύλογο δέ είναι να ταυτισθούν με εγκαταστάσεις της αγοράς υπόλοιπα κατασκευών στις οδούς Λόντου 51 και Γερμανού 75 (4), επιμήκεις χώροι κτηρίου με υπόλοιπα ψηφιδωτού δαπέδου και τοιχογραφιών που μπορούν να χρονολογηθούν στον 3ο αί. μ.Χ.²⁶

26. *ADelt* 34, 1979, Β1, 134, σχεδ. 5, πίν. 36 γ-δ. Οί τοιχογραφίες μπορούν να παραβληθούν με εκείνες της οικίας Ι της 'Εφέσου που χρονολογούνται περί το 300 μ.Χ. από τον Μ. Strocka, *Forschungen in Ephesos* VIII, I, 36-38, όπου και σχετικά παραδείγματα. Και το ψηφιδωτό με το όκταγωνικό κόσμημα μπορεί να ανήκει στους ίδιους χρόνους. Πρβλ. G. Salies, *BJb* 174, 1974, 10, εικ. 3, 37.

Οι λιθόστρωτοι δρόμοι, ἔκτος τῶν πρὸ πάνω, βρίσκονται ὅλοι στὸ κάτω μέρος τῆς πόλεως. Ἡ προφανῶς κεντρικὴ ἀπὸ Α πρὸς Δ ἀρτηρία ἦταν λιθόστρωτη σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἔχει βρεθεῖ σὲ περισσότερες θέσεις (19-26) κατὰ μῆκος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη²⁷. Πιθανότατα αὐτὴν ἐννοεῖ ὁ Πausanias ὅταν κάνει λόγο γιὰ τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν ἀγορὰ στὴ θάλασσα καὶ αὐτὴ θὰ ἀκολούθησε κατὰ τὴν περιοδεία του²⁸. Διαμέσου τῆς πόλεως ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἔφερε πρὸς τὴς Φαρὰς καὶ τὴν Ἀρκαδία. Ἡ πορεία τῆς στὴν πόλη εἶχε καθορισθεῖ ἀπὸ τὴς ἑδαφικὲς κλίσεις καὶ φαίνεται ὅτι ἐσχημάτιζε περισσότερες καμπύλες. Ἡ πορεία αὐτὴ διατηρήθηκε καὶ ὅταν ἡ ὁδὸς δέχθηκε λιθόστρωτο κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.²⁹. Πιθανῶς ἐπισκευάσθηκε ἐπὶ Κομμόδου ἢ λίγο ἀργότερα, καθὼς καὶ μέσα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως συνάγεται ἀπὸ νομισματικὰ εὐρήματα. Τὸ κατάστρωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους καὶ τὸ πλάτος εἶναι 3 μ. Ἀρχικῶς εἶχε μόνο στὴ βόρεια ἄκρη πεζοδρόμιο, τοῦ ὁποῦ το πλάτος σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὑπερέβαινε τὸ 1,50 μ. καὶ ἔφθανε ἕως καὶ 2 μ. Ἀργότερα προστέθηκε κατὰ τὸν πεζοδρόμιο καὶ στὴ νότια πλευρὰ. Τμῆμα καμαρωτοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ὕψους 1,80 μ., πλ. 1,90, πρὸς τὴν δεξιά τὰ νερὰ χειμάρρου βρέθηκε με κατεύθυνση παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ³⁰. Στὸ ἐλαφρῶς καμπύλο τμῆμα τῆς, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κανάρη 62 καὶ Κανακάρη (21) βρέθηκαν τρεῖς χῶροι κτηρίου οἱ ὁποῖοι εἶχαν εἴσοδο κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν ὁδὸ (tabernae;) (εἰκ. 1)³¹. Δυτικότερα, στὴ θέση 27, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κορίνθου 288 καὶ Κανάρη³² βρέθηκε τμῆμα παρόδου τῆς ὁδοῦ (εἰκ. 2): ἐπίσης πλακόστρωτο, ἀλλὰ ὄχι προορισμένο γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀμαξιῶν, με μία βαθμίδα πρὸς τὴν ἐξουδετέρωνε ὑψομετρικὴ διαφορά. Εἶναι ἡ πάροδος αὐτὴ πλατύτερη, 3,80 – 4 μ., καὶ συνεχιζόταν καμπυμένη κατ' ὀρθὴν γωνία πρὸς Α. Μία taberna, ἐμπορικὸ κατάστημα, τὴν πλευρίζει στὴ θέση αὐτὴ. Σώθηκε τὸ μακρὸ κατώφλι με αὐλάκι μήκους 2,50 μ., γιὰ τὰ συρόμενα θυρόφυλλα ἀπὸ πτυσσόμενες σανίδες (εἰκ. 3), ὅπως τὰ γνωρίζομε ἀπὸ τὴν Πομπηία, τὴν Ostia καὶ τὴ Ρώμη³³. Πλαί στὸ κατώφλι αὐτὸ ὑπῆρχε μικρότερο, μήκους 0,70 μ. γιὰ τὴν κανονικὴ θύρα. Ἡ taberna εἶναι σύγχρονη με τὴν πλακόστρωση τῆς ὁδοῦ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἐδῶ βρέθηκαν ἔκτος ἀπὸ πατρινὰ καὶ ξένα νομίσματα σὲ ὑψηλὸ σχετικῶς ποσοστό. Βρισκόμαστε προφανῶς στὸ ἐμπορικὸ μέρος τῆς πόλεως. Ὑπάρχουν περισσότερες ἐνδείξεις ὅτι ὅσο προχωροῦμε ἀπὸ τὴν ἐπάνω πόλη πρὸς τὸ λιμάνι συναντᾶμε περισσότερες ἐμπο-

ρικὲς καὶ ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις, ἀλλὰ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἰδιωτικὲς οἰκίαι. Συνέβαινε προφανῶς καὶ ἐδῶ ὅτι καὶ σὲ ἄλλες ρωμαϊκὲς πόλεις, δὲν ὑπῆρχαν δηλ. διακεκριμένους ζῶνες γιὰ τὴς διάφορες ἀστικὲς δραστηριότητες καὶ λειτουργίες³⁴.

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση φέρονται ἄλλες δύο ὁδοὶ λιθόστρωτες, προορισμένες καὶ γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀμαξιῶν, τῶν ὁποῦ τμῆματα ἀποκαλύφθηκαν βορειότερα, στὴν ὁδὸ Καραϊσκάκη 195 τῆς μίας (16)³⁵, καὶ στὴς ὁδοὺς Βότση 52 (17)³⁵ καὶ Φιλοποίμενος 47 (18) τῆς ἄλλης³⁷. Πιθανῶς οἱ δρόμοι αὐτοὶ ἦταν μεταξύ τους παράλληλοι, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομε ἂν ἀκολουθῶντας τὴς ἑδαφικὲς κλίσεις πρὸς Α ἀνέρχονταν στὸ ὑψίπεδο τοῦ ὠδείου καὶ τῆς ἀγορᾶς. Σὲ τέτοια περίπτωση, ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ὁδὸς πρὸς τὸ περνοῦσε πίσω ἀπὸ τὸ «στάδιο» στὴν κατωφέρεια τῆς σημερινῆς ὁδοῦ 25ης Μαρτίου (Ἀγ. Γεωργίου) καὶ ἴσως συνέβαλλε στὴν κεντρικὴ πρὸς τὴ θάλασσα ὁδὸ³⁸. Ἡ δευτέρη εἶναι ἡ βορειότερη ὁδὸς τῆς πόλεως με κατεύθυνση πρὸς τὴ θάλασσα. Πέραν αὐτῆς, πρὸς Β, ἀρχίζει τὸ νεκροταφεῖο. Ἄλλη ἀκραία λιθόστρωτη ὁδὸς με αὐλακώ-

27. Πλατεῖα Ὀμονοίας, *ADelt* 28, 1973, Β1, 220 σχεδ. 12, πίν. 186 β-γ, ὁδοὺς Σισίνη καὶ Γούναρη, ὁ.π. 221, σχεδ. 13, πίν. 186 δ, 187 β, Γούναρη 80, *ADelt* 34, 1979, Β1, 134, πίν. 95, I. Βλάχου I καὶ Γούναρη, *ADelt* 35, 1980, 182, σχεδ. 8, Ἀλ. Ὑψηλάντου 216 καὶ Γούναρη, *ADelt* 28, 1973, Β1, 224, σχεδ. 14, πίν. 188 α-β, Κανάρη 62 καὶ Κανακάρη, *ADelt* 29, 1973-74, Β1, 351, σχεδ. 6, πίν. 219 α-β, Κανάρη 60 καὶ Κανακάρη ὁ.π. 370, σχεδ. 6, πίν. 238 α, Μιαούλη 55-57, *ADelt* 32, 1977, Β1, 86, σχεδ. 14, πίν. 62 δ, 63 α.

28. Πausanias, VII 21, 6.

29. Σχετικῶς ἐντονη καμπύλη ὑπῆρχε στὸ μέρος τῆς ὁδοῦ τὸ μεταξύ τοῦ τμήματος πρὸς τὴν ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ I. Βλάχου I καὶ στὴν ὁδὸ Ἀλ. Ὑψηλάντου 216. Γι' αὐτὸ καὶ ἀρχικῶς εἶχαμε νομίσει ὅτι τὸ πρῶτο τμῆμα ἀνῆκε σὲ διαφορετικὴ καὶ μάλιστα σὲ ὁδὸ πρὸς τὴν κατεύθυνση πρὸς τὰ Ψηλαλῶνια (*BCH* ὁ.π. 392).

30. *ADelt* 28, 1973, Β1, 224, σχεδ. 14, πίν. 225 α-γ.

31. *ADelt* 29, 1973-74, Β1, σχεδ. 6, πίν. 219 α.

32. *ADelt* 29, 1973-74, Β1, 397, σχεδ. 1, πίν. 255 α-γ.

33. Overbeck, ὁ.π. 333, 49, 52, V. Gassner, *Die Kaufläden in Pompei* (1986) 29.

34. Pelletier, ὁ.π. 86.

35. *ADelt* 35, 1980, Β1, 193.

36. *ADelt* 27, 1972, Β1, 287, σχεδ. 6, πίν. 225 β, 226 α. I. Α. Παπαποστόλου, *AAA* IV, 3, 1971, 306 κ.ε.

37. *ADelt* 35, 1980, Β1, 182, σχεδ. 9.

38. Papapostolou, ὁ.π. 371. Εἶναι ἐπομένως εὐλογο κοντὰ σὲ αὐτὸν τὸν δρόμο νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Αἰσυμνήτου (Πausanias, VII 21, 6). Καὶ ἴσως ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία τὰ τρία κορινθιακὰ κιονόκρανα πρὸς τὴν ὁδὸ Φιλοποίμενος σὲ σκάμμα τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ὁδὸ Φιλοποίμενος (*ADelt* 27, 1972, Β1, 282).

σεις τροχῶν στὸ νότιο μέρος τῆς πόλεως βρέθηκε στὴν ὁδὸ Καλαμογάρτη 24 (34) (πλ. 5,20 μ., πεζοδρόμια πλ. 1,10 μ.)³⁹.

Σὲ κεντρικὴ λιθόστρωτη ὁδὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν, κάθετη στὴν ἀρτηρία ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἀνήκουν τμήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ι. Βλάχου 16 καὶ Μιαούλη (28)⁴⁰ καὶ στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Ι. Βλάχου, Κανάρη, Ἰ. Ὑψηλάντου καὶ Γούναρη (29)⁴¹. Στὴ διασταύρωση τῶν δύο αὐτῶν ὁδῶν (30) εἶχε κτισθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. μεγάλο τρίκογγο νυμφαῖο μὲ στοῆς στὶς ἡμικυκλικές του ἐξέδρες⁴² ποὺ ἐβλεπε πρὸς τὴν ἀπὸ Α πρὸς Δ ὁδὸ (εἰκ. 4). Ἡ μνημειακότητά τοῦ χώρου στὴ θέση αὐτῆ τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ ἄλλο στοιχείο: Ἡ ὁδὸς ἀπὸ Α πρὸς Δ, κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς ὁρίου, ἀκριβῶς πλάι στὸ νυμφαῖο, εἶχε στενὴ στοῶ (23)⁴³. Ὅμοια ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὸ τμήμα τῆς λιθόστρωτης ὁδοῦ στὴν ὁδὸ Καλαμογάρτη (34). Κοντὰ στὴ διασταύρωση βρέθηκε ἀνάγλυφο μὲ ζεύγη μονομάχων ποὺ προέρχεται ἀπὸ μνημεῖο χορηγοῦ ἀγώνων μονομαχίας, ἐνῶ στὴν ἴδια περιοχὴ ἔχουν διαπιστωθεῖ βάρθρα ἀγαλμάτων καὶ πλακόστρωτη πλατεῖα (31)⁴⁴. Τὰ δεδομένα αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ συνάντηση τῶν δύο κεντρικῶν ἀρτηριῶν τῆς πόλεως ὁ χώρος εἶχε, ὅπως συνήθως, ἐπισημότητα καὶ δημόσιο χαρακτήρα.

Δημόσια κτήρια ὅμως ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἔως τώρα καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τῆς πόλεως. Τὸ ᾠδεῖο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. τὸ ὁποῖο ρητῶς μνημονεύει ὁ Πausanias⁴⁵ ἦταν πάντοτε ὁρατό. Τὰ ἐρείπια μεγάλου ἀμφιθεατρικοῦ κτίσματος, πιθανῶς σταδίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ περισσότερες θέσεις (9-14) στὴν κλιτῶ καὶ τὴν ἐπίπεδη ἔκταση πρὸς Δ τοῦ ὑπιδέου τῆς πλατείας Ἁγίου Γεωργίου, στὸ ὁποῖο εὐρίσκεται τὸ ᾠδεῖο, ὑποθέσαμε τελευταῖα⁴⁶ ὅτι ἀνήκουν στὸ κτήριο ποὺ ὁ Πausanias ἀποκαλεῖ στὴν περιήγησή του δύο φορές θέατρο. Κυρίως ἢ ἀνεύρεση τοῦ μνημειώδους ἀναγλύφου τῆς Νεμέσεως⁴⁷ σὲ δευτέρη χρήση, ἀλλὰ σὲ θέση κοντὰ στὰ ἐρείπια, μᾶς ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση αὐτῆ, ἀφοῦ ὁ Πausanias δηλώνει ὅτι κοντὰ στὸ θέατρο ὑπῆρχε ναὸς τῆς Νεμέσεως⁴⁸. Καὶ ἀσφαλῶς ἕνας τέτοιος ναὸς ταιριάζει στὴ γειτονία τοῦ ἀμφιθεατρικοῦ κτίσματος ὅπου θὰ δίνονταν τὰ γνωστὰ δημοφιλῆ *spectacula* τῶν μονομαχιῶν, θηριομαχιῶν κλπ.⁴⁹. Ὡστόσο εἶναι δυνατό νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Πausanias εἶναι σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅταν ὁμιλεῖ γιὰ στάδια καὶ θεάτρα, συγκεκριμένως. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑπόθεσή μας παραμένει ἐρώτημα ἀνοικτὸ πρὶν ἀπὸ τὴ συνέχιση καὶ ὀλοκλήρωση τῶν ἀνασκαφῶν.

Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ὑπῆρχε καὶ δευτεροκτίσμα, θέατρο ἢ ἀμφιθέατρο στὸν ἴδιο χώρο, ὅπως ἐσημείωσα ἤδη⁵⁰. Ἐὰν πάντως τὸ «θέατρο» τοῦ Πausanias δὲν ἀφορᾷ στὸ ἀμφιθεατρικὸ κτήριο ποὺ ἀποκαλύφθηκε, τότε ἡ ἀποσιώπηση τοῦ κτηρίου γεννᾷ τὸ ἐρώτημα μήπως αὐτὸ δὲν εἶχε κτισθεῖ ἀκόμη, ὅταν ὁ περιηγητὴς ἐπισκέφθηκε ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου τὴν Πάτρα⁵¹.

39. *ADelt* 31, 1976, Β1, 91, πίν. 75 δ.

40. *ADelt* 33, 1978, Β1, 87, πίν. 28 δ-στ.

41. *ADelt* 26, 1971, Β1, 171 κ.ε. σχεδ. 14-18, πίν. 153 ε.

42. Τὰ λείψανα τοῦ κτηρίου αὐτοῦ βρέθηκαν στὶς ὁδοὺς Κανάρη 55, *ADelt* 35, 1980, Β1, 179, σχεδ. 7, πίν. 78 β-γ, Ἰωάν. Βλάχου 3 καὶ Κανάρη, *ADelt* 36, 1981, Β1, 162, σχεδ. 7, πίν. 103 β-γ καὶ στὸ ἀπέναντι οἰκόπεδο Κρητικοῦ, *ADelt* 26, 1971, Β1, 172 σχεδ. 14, 18.

43. *ADelt* 35, 1980, Β1, 182. Γιὰ τὶς στοῆς στοὺς δρόμους τῶν πόλεων, ποὺ συνηθίζονταν στὴν Ἀνατολὴ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βλ. τελευταῖα G. A. Mansuelli, *ANRW* II, 12, 1, 174.

44. *Papapostolou*, ὁ.π. 392, εἰκ. 32.

45. VII, 206. Ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὴ χρονολόγηση μετὰ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., βλ. *ADelt* 16, 1960, 140.

46. *Papapostolou*, ὁ.π. 351 κ.ε., 370. *ADelt* 26, 1971, Β1, 166-171 σχεδ. 12, 13, 174.

47. Ὁ.π. 37 κ.ε., εἰκ. 16.

48. VII 20, 9.

49. Στὶς μαρτυρίες γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐννοιῶν σταδίου, ἀμφιθεάτρου καὶ θεάτρου καὶ τὴν ἐναλλακτικὴ τους χρῆση (βλ. *Papapostolou*, ὁ.π. 367), μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τὴν ἐπιγραφή γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ παναθηναϊκοῦ σταδίου, ὅπου ἀναφέρεται «ποίησις τοῦ σταδίου καὶ τοῦ θεάτρου τοῦ παναθηναϊκοῦ» (*CIL* II, 176), τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐλευσίνας, ἡ ὁποία κάνει λόγο γιὰ τὸ θέατρον τὸ ἐπὶ τοῦ σταδίου» (Δ. Φίλιος, *AM* 19, 1894, 180), καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡλιοδώρου, *Αἰθιοπικά* IV 9 καὶ 13, ποὺ ὀνομάζει τὸ στάδιο τῶν Δελφῶν καὶ θέατρο. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ τὴ λέξη θέατρο νοεῖται ὁ χώρος τῶν καθισμάτων τῶν θεατῶν (βλ. Π. Μ. Μυλωνᾶς, *Περὶ Σταδίων* [1952] 23). Γι' αὐτὸ εἶναι εὐκόλο μὲ τὴν λέξη αὐτὴ νὰ κληθεῖ καὶ τὸ ὄλο. Γιὰ τὸν χώρο τῶν καθισμάτων καὶ κυρίως αὐτῶν ποὺ βρίσκονται στὴ σφενδόνη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ὄρος κοῖλον καὶ *cavea* (βλ. καὶ Dorigny εἰς *Daremborg-Saglio, Stadium*, 1453). Σχέση μονομαχιῶν μὲ τὰ στάδια φανερῶνται καὶ ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ μονομάχου Φοίβου ἀπὸ τὴ Λάρισα, ὁ ὁποῖος [πολ]λοῦς... ἤκαχε [ἐ]νὶ σταδίοισι θεωροῦ[ς]..., Α. Α. Κοντογιάννης, *AEphem* 1981, Παράρτ., 38.

50. *Papapostolou*, ὁ.π. 355 σημ. 25. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ θεάτρου τῶν Αἰζανῶν ποὺ συνδέεται μὲ τὸ στάδιο. Παρόμοια σχέση εἶχε θέατρο καὶ στάδιο στὴν Αἴγινα βλ. Μυλωνᾶς, ὁ.π. 43, εἰκ. 48, καὶ τελευταῖα Ἰφ. Δ.-Σ καὶ Α. Π. Κ., *ΕΔΑΕ* 5, 1989, 18. Στὰ στάδια τῆς Ἀφροδισιάδος, τῆς Ἐφέσου, τῆς Λαοδικείας, τῆς Πέργης καὶ τῆς Ἀσπένδου εἶχε ὀρισθεῖ μὲ εἰδικὴ κατασκευὴ χώρος ἀρένας γιὰ μονομαχίες κλπ., βλ. *EAA* VII, 465. Τέτοιες διαρρυθμίσεις θὰ ἐνίσχυαν τὴ χωρὶς διάκριση χρῆση τῶν διαφόρων ὀνομασιῶν.

51. Γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση βλ. *Papapostolou*, ὁ.π. 366. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, τὸ κτήριο πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε μέσα

Εικόνα 8, 9. Πάτρα, μονότοξη παλιότερη γέφυρα.

Στόν 2ο αἰ. ἀνήκει καὶ τὸ νυμφαῖο πὺ ἀναφέρα-
με πὺ πάνω, καὶ στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα πρέπει νὰ
χρονολογηθεῖ τὸ μεγάλο κτήριο στὴν ὁδὸ Μαιζῶ-
νος 205 καὶ Τριῶν Ναυάρχων (33). Ἦταν ὑπόστυλη
αἶθουσα μὲ δύο σειρὲς ἐπὶ τέσσερις τετράγωνους
πεσσούς καὶ ὀκτάγωνο πρόσκτισμα μὲ ψηφιδωτὸ δά-
πεδο πὺ παριστάνει προσωποποίηση τοῦ Νεῖλου⁵².
Τὸ κτήριο μὲ ἀψιδωτοὺς χώρους στὴν ὁδὸ Γερμα-
νοῦ 36-40 (6)⁵³ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ σύμφωνα μὲ
τὴ χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ του στὰ τέλη του
2ου – ἄρχες 3ου αἰ. μ.Χ.⁵⁴. Τὸ κτήριο αὐτὸ βρισκό-
ταν πρὸς Ν τοῦ ὠδείου σὲ ἀνδηρο χαμηλότερο, ἀλ-
λὰ εἶχε τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ ἐκεῖνο. Μεταξὺ
αὐτοῦ καὶ τοῦ ὠδείου, στὴν ὁδὸ Σωτηριάδου 27 καὶ
Γερμανοῦ (7) βρέθηκε μικρὸ ὑπόλοιπο ἄλλου μεγά-
λου ἀψιδωτοῦ κτίσματος⁵⁵. Χαμηλότερα, πρὸς ΝΔ,
στὴν ὁδὸ Γεωργίου Ρούφου 18 (8) βρέθηκαν ὑπό-
λοιπα ἀψιδωτοῦ κτίσματος πὺ φαίνεται ὑστερώτε-
ρο τῶν προηγούμενων⁵⁶, ἐνῶ αἶθουσα διωρόφου
κτηρίου βρέθηκε νοτιότερα (32) στὴν ὁδὸ Γούναρη
69⁵⁷ καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 3ου
αἰ. μ.Χ. Εἶχε στοὺς τοίχους ὀρθομαρμάρωση. Σώζο-
νταν οἱ ὀρθογώνιες δοκοθηκὲς γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ
ἄνω ὀρόφου καὶ κόγχες, μία ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε
λείψανα ἐπιτοίχιου ψηφιδωτοῦ. Ἀπὸ τὰ βαλανεῖα,
πὺ κατασκευάζονταν στὴν Πάτρα ὅλη τὴ διάρκεια
τῆς Ρωμαϊοκρατίας, σημειώνεται ἐδῶ μόνο ἓνα εὐρὺ
συγκρότημα στὴν ὁδὸ Β. Ρούφου 121-125 (35) τοῦ
ὁποῖου ἡ πρώτη μορφή τοποθετεῖται ἐπίσης στὰ μέ-
σα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁵⁸.

Ἡ ἀπὸ Β πρὸς Ν κεντρικὴ ὁδὸς συνεχιζόταν ὡς
εὐρὺς ταφικὸς χωματόστρωτος δρόμος (15) διαμέ-
σου τοῦ ἐκτεταμένου βόρειου νεκροταφείου τῆς πό-
λεως, ὅπως διαπιστώθηκε ἐπανειλημμένως⁵⁹. Ἦταν
αὐτὴ ἡ ἴδια ἀρτηρία πὺ συνεχιζόταν καὶ ἐκτὸς τῶν
Πατρῶν ὡς *Via publica* πρὸς τὸ Αἴγιο καὶ τὴν Κό-
ρινθο, ἡ γνωστὴ λεωφόρος τῶν *Itineraria*, τῆς
ὁποίας λιθόστρωτο τμήμα πάνω σὲ δίτοξη γέφυρα
τοῦ ποταμοῦ *Μερίχου* βρέθηκε στὸ βόρειο μέρος
τῆς σημερινῆς πόλεως⁶⁰ (εἰκ. 5-7, σχέδ. 2-4). Ἡ γέ-
φυρα ἔχει μῆκ. 21 μ., ὕψ. ὑπὲρ τὰ 4 μ. Γιὰ τὴν κατα-
σκευὴ τῆς χρησιμοποιήθηκε χυτὴ τοιχοποιία καὶ
ὀπτοπλινθοδομή. Τὰ δύο ἡμικυκλικὰ τόξα ἔχουν μέ-
τωπα μὲ διπλὴ σειρὰ ὀπτοπλίνθων καὶ οἱ καμάρες
εἶναι ἐσωτερικῶς ντυμένες μὲ ὀπτοπλίνθους ἐνσω-
ματωμένες στὸ χυτὸ ὑλικὸ (σχέδ. 4)⁶¹. Πατοῦν σὲ
μεσαῖο πεσσὸ καὶ ἰσχυρὲς παρόχθιες ὑποδομές. Ὁ
πεσσὸς καὶ οἱ παρεῖς τῶν παρόχθιων στηριγμάτων
κάτω ἀπὸ τὰ τόξα εἶναι ντυμένα μὲ μεγάλες ἀσβε-

στολιτικὲς πλάκες. Στρωμένη μὲ πλάκες ἦταν καὶ ἡ
κοίτη τοῦ ποταμοῦ κάτω ἀπὸ τὰ τόξα, ὅπως στὴν
ἐλευσινιακὴ γέφυρα τοῦ Κηφισοῦ⁶². Ἰσχυροὶ ἀνα-
λημματικοὶ τοῖχοι ὀρίζουν τὴ διευρυμένη κοντὰ στὴ
γέφυρα κοίτη τοῦ ποταμοῦ καὶ ἄλλοι στηρίζουν τὸ
κατάστρωμα τῆς ἐπικλινούσας ὁδοῦ. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ
ὑπερύψωση κατὰ τὸ μέσο τῆς γέφυρας γιὰ τὴν προ-
στασία ἀπὸ τίς πλημμύρες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ
τοιχοδομὴ τῆς ὀπτοπλινθοδομῆς. Στὸ μεταξὺ τῶν
τόξων τρίγωνο, στὸ στηθαῖο καὶ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς
παρόχθιους τοίχους συνδυάζεται μὲ τὸ *opus testa-*
ceum χυτὴ τοιχοποιία μὲ ἀκανόνιστους κολυμβη-
τοὺς λίθους. Παρόμοιοι κατασκευαστικοὶ τρόποι
ἔχουν διαπιστωθεῖ στὴ Μ. Ἀσία, σὲ γέφυρα στὰ Λί-
μυρα τῆς Λυκίας⁶³ καὶ στὸ ὑδραγωγεῖο τῆς Ἀσπέν-

στόν 2ο αἰ. μ.Χ. Ἡ ἀνεύρεση λυχνარიῶν τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ.
μ.Χ. στὴν ἐπίχωση τῆς θολωτῆς εἰσόδου τῆς ὁδοῦ Γεροκωστο-
πούλου 45-47 (13) (*ADelt* 35, 1980, Β1, 185) δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν
σχετίζεται μὲ συγκεκριμένη ὄψιμη λειτουργία τοῦ τμήματος αὐ-
τοῦ τοῦ κτηρίου.

52. *ADelt* 28, 1973, Β1, 214 κ.έ. σχεδ. 7, πίν. 181 α-στ, 182, 183
α. Τὸ πλαίσιο τῆς ἐνζωῆς βλαστόσπειρας, ὁ ἀστράγαλος καὶ ἡ
μορφή τοῦ ποταμοῦ τοποθετοῦν τὸ ψηφιδωτὸ στὴν ἐποχὴ τῶν
Σεβήρων (πρβλ. τὸ ἔμβλημα τοῦ ποτάμιου θεοῦ στὴ *Villa di Ba-*
cano, Mosaici Antici in Italia, ἀρ. 14, πίν. XXVI). Ἡ ὑπόστυλη
αἶθουσα πὺ μοιάζει μὲ βασιλικὴ, πιθανῶς χρησιμοποιήθηκε ἀρ-
γότερα ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ
κτηρίου σὲ προφορικὴ συζήτηση μὲ τὸν Ν. Παπαχατζῆ τὸ εἶχα
ὑποθετικὰ συσχετίσει μὲ τὸ Σαραπεῖο (Παυσ. VII 21, 13). Τὴν
ὑπόθεση αὐτὴ βλέπω ὅτι υἱοθέτησε καὶ ἐσημείωσε ἔστω καὶ χω-
ρὶς παραπομπὴ ὁ Ν. Παπαχατζῆς (*Παυσανίου Ἑλλάδος Περιή-*
γησις, Ἀχαϊκὰ-Ἀρκαδικὰ [1980] 125, εἰκ. 84). Ἀλλὰ τουλάχισ-
τον γιὰ τὴν ὥρα καὶ πρὶν γίνει συστηματικὴ μελέτη τοῦ θέματος
δὲν μπορούμε νὰ τὴν ὑποστηρίξουμε βάσιμα.

53. *ADelt* 33, 1978, Β1, 81, πίν. 25 α-γ.

54. Πρβλ. τὸ ψηφιδωτὸ τῶν μονομάχων στὴν Πάτρα γιὰ τὴν
ὁμοιότητα μὲ τὴν ἐνζωὴ βλαστόσπειρα, Ραπαροστολου, ὁ.π. 400.
Τὸ θέμα αὐτὸ ἐμφανίζεται σὲ τέσσερα ἐν ὄλω ψηφιδωτὰ τῶν Πα-
τρῶν, πὺ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὴν ἴδια ἐποχὴ.

55. *ADelt* 32, 1977, Β1, 68.

56. *ADelt* 28, 1973, Β1, 226, σχεδ. 16, πίν. 191 δ-στ.

57. *ADelt* 31, 1976, Β1, 112, σχεδ. 8-9, πίν. 84 α.

58. *ADelt* 37, 1982, Β1, 140, σχεδ. 2, πίν. 87 β, 88.

59. Ἰφιγ. Δεκουλάκου, ὁ.π. 557, I. Α. Παπαποστόλου,
AEphem 1983, 1.

60. Στὴν ὁδὸ Ἀρέθα 52 καὶ Παπαδιαμάντη.

61. Γιὰ τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα σὲ πεσσούς χωρὶς προεξοχὲς
πρβλ. τὴ γέφυρα στὸν Εὐφράτη (Karasu), W. Heinz, *Straßen und*
Brücken im römischen Reich, AW Sondernummer 1989, εἰκ. 68.

62. I. Τραυλός, *Prakt* 1950, 122-127, Α. Κόκκου, *ADelt* 25,
1970, Α, 171 κ.έ., πίν. 56 α, β.

63. W. W. Wurster – J. Ganzert, *AA* 1978, 300 κ.έ., ὅπου καὶ
σχετικὰ μὲ τίς σπάνιες γέφυρες ἀπὸ ὀπτοπλινθοδομῆ, P. Gazzola,
Ponti Romani (1963) 77, 161.

Εικόνα 10. Πάτρα, οδός Μπουμπουλίνας 10. Λιθόστρωτο λιμενικής εγκατάστασης.

Εικόνα 11-12. Πλάκα βωμού του Ἀδριανού, ἐνεπίγραφη καὶ πλάγια ὄψη.

δου⁶⁴. Ἡ χρονολόγησή τους γίνεται σὲ εὐρέα ὄρια, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Στὰ ἴδια γενικῶς ὄρια θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἡ γέφυρα τῶν Πατρῶν, ἂν καὶ ὀρισμένα ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπαρκῶς ἐλεγχθεῖ θὰ τὴν τοποθετοῦσαν καὶ ἀργότερα, μέσα στὸν 4ο αἰ.: Πρὸς Δ τῆς γέφυρας βρέθηκε μεγάλος καμαρωτὸς ἀγωγὸς (εἰκ. 8-9) ὁ ὁποῖος ἐξωτερικῶς ἀποτελεῖται ἀπὸ κανονικὲς λιθοπλίνθους⁶⁵. Προφανῶς ἦταν παλαιότερη μονότοξη γέφυρα ποὺ ἀχρηστεύθηκε ὅταν ὁ ποταμὸς, ὅπως συχνά, ἄλλαξε κοίτη. Ἀπὸ νομισματικὰ εὐρήματα φαίνεται ὅτι ἡ λειτουργία τῆς κατασκευῆς αὐτῆς διαρκεῖ ἀπὸ τὸν 1ο ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. (τὰ νεώτερα νομίσματα εἶναι Βαλεντιανοῦ 364–367 μ.Χ.). Ἡ δίτοξη γέφυρα χρησιμοποιήθηκε ἕως τὸν 6ο αἰ. μ.Χ., ὅταν μεγάλη πλημμύρα τὴν κατέχωσε μαζί με τὴν ὁδὸ καὶ ὁ ποταμὸς ἄλλαξε καὶ πάλι κοίτη. Ἡ πλακόστρωση περιοριζόταν στὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ ἐπάνω στὴ γέφυρα, ποὺ σώζεται ἀρκετὰ καλὰ καὶ εἶχε χαμηλὸ στηθαῖο στὰ ἄκρα. Ἐχει πλάτος 4,25 μ. καὶ οἱ ἀρματοτροχιῆς ἀπέχουν 1,40 – 1,50 μ., ἀπόσταση σχετικῶς μεγάλη, ὅπως καὶ ἀλλοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ διάσταση αὐτῆ μᾶς δίνει τὸ μήκος τοῦ ἄξονα τῶν τροχῶν τῶν ἀμαξιῶν⁶⁶. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ μελέτη ὄλων τῶν εὐρημάτων ἔχει γίνει. Γι' αὐτὸ οἱ πιὸ πάνω παρατηρήσεις, ἰδίως ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὀριστικές.

Ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ Μειλίχου δὲν ἀργοῦσε νὰ βρεθεῖ κανεὶς ἀνάμεσα στοὺς τάφους τοῦ βόρειου νεκροταφείου (15), πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. μνημειώδη ἐμφάνιση, καὶ νὰ φθάσει στὴν πόλη. Ἐκεῖ ἀσφαλῶς περισσότεροι δρόμοι ὀδηγοῦσαν πρὸς τὸ λιμάνι.

Καὶ μόνο ἡ ἀναφορὰ τῆς λέξης *λιμὴν* ἀπὸ τὸν Πausανία⁶⁷ ὑποδηλώνει τεχνητὴ ἐγκατάσταση. Τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. ὁ κατὰ τὸν Στράβωνα «ὑφορμος μέτριος» θὰ εἶχε δεχθεῖ συγκεκριμένες διαμορφώσεις καὶ κατασκευές: γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση, τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφή τους ἔχουν διατυπωθεῖ περισσότερες ἀπόψεις⁶⁸. Τὸ μόνο ἀσφαλές, φαίνεται, ἀρχαιολογικὸ εὑρημα ποὺ πρέπει νὰ σχετισθεῖ μετὰ τὴ λιμενικὴ ἐγκατάσταση τῶν Πατρῶν εἶναι ἡ κατασκευὴ τῆς ὁποίας τμήματα βρέθηκαν σὲ περισσότερες θέσεις στὴν ὁδὸ Μπουμπουλίνας (36), ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν παραλιακὴ γραμμὴ ποὺ ἔχει ἀπὸ τότε, ἐξαιτίας φυσικῶν καὶ τεχνητῶν προσχώσεων, μετατοπισθεῖ⁶⁹. Πρόκειται γιὰ ὀγκώδη καὶ ἐκτεταμένη κατασκευὴ στρώσης

μεγάλων λιθοπλίνθων σὲ *opus caementicium* (εἰκ. 10). Οἱ γωνιώδεις προεξοχὲς πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα ταιριάζουν σὲ κατασκευὴ μόλου. Κεραμικὰ εὐρήματα δίνουν *terminus post quem* τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ βρισκόμαστε στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια. Γιατὶ καὶ τῶν ὁδῶν τὰ λιθόστρωτα δὲν κατασκευάσθηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὸ ἐνωρίτερο, ὅπως ἔδειξαν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Τέλος τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα δημόσια κτήρια ποὺ ἔχουν ἕως τώρα βρεθεῖ κτίσθηκαν, ὅπως σημειώσαμε, τὸν 2ο καὶ τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἔρχονται νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν ἀπὸ τὸν 2ο καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. τὴν ὁποία οἱ ἱστορικοὶ μπορούσαν ἕως τώρα νὰ εἰκάσουν μόνο ἀπὸ τὰ νομίσματα καὶ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες⁷⁰. Καὶ ἡ διαπίστωση αὐτὴ συμφωνεῖ μετὰ ἀνάλογες γιὰ

64. J. B. Ward-Perkins, *BSR* 30 (NS 10), 1955, 115 κ.έ. Πρβλ. καὶ τὸ ὑδραγωγεῖο Alessandrino στὴ Ρώμη τοῦ 226 μ.Χ. ἐπὶ Σεβήρου Ἀλεξάνδρου, G. Lugli, *La Tecnica Edifizia Romana* (1917) πίν. 179.

65. Πρβλ. τὸ τόξο γέφυρας στὸ Κλειδί, 60 χλμ. πρὸς Α τῆς Βέροιας ποὺ ἀνήκει σὲ πολύτοξη γέφυρα. Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τρίγωνα ἦταν κτισμένα μετὰ ὀπτοπλίνθους, *ADelt* 18, 1963, Β2, 233, πίν. 266.

66. Βλ. σχετικὰ Heinz, ὁ.π. 46.

67. VII 21, 7.

68. K. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen* (1923) 210 κ.έ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Rouquerville, *Voyage de la Grèce* (1826) 4, 358, σχετικῶς μετὰ λειψάνα δύο παράλληλων μόνων μετὰ στρογγυλοὺς πύργους δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη. Γιὰ τὰ πατρινὰ νομίσματα ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου, Κομμόδου καὶ Γορδιανοῦ μετὰ λιμενικὲς παραστάσεις ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ κυματοθραύστη βλ. καὶ L. Trelle, *Coins and their cities. Architecture on the ancient Coins of Greece, Rome and Palestine* (1977) εἰκ. 60, 61.

69. *ADelt* 31, 1976, Β1, 114, πίν. 84 β, *ADelt* 34, 1979, Β1, 147. Ἄλλες δύο ἀνασκαφὲς κοντὰ σὲ αὐτὲς ἔγιναν μετὰ τὸ 1983 καὶ ἔφεραν στὸ φῶς τὴν ἴδια κατασκευὴ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη σχετικὴ ἀνακοίνωση, τὴν ὁποία πρόκειται νὰ κάνει ἡ ἐπιμελήτρια κ. Κωτσάκη.

70. Βασικὴ παραμένει ἡ σύνθεση τῶν ἱστορικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν δεδομένων γιὰ τὴν Πάτρα τῆς Ρωμαϊκοκρατίας, στὸ ἄρθρο τοῦ E. Meyer, *RE* 18, 4, στήλη 2191 κ.έ. Νεώτερη εἶναι ἡ ἀνέκδοτη δ. δ. τοῦ Ἀθαν. Ριζάκη, *Etudes sur l'Achaie romaine*, 1979. Οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τῶν Πατρῶν δὲν ἀρκοῦν γιὰ συσχετισμοὺς πρὸς ἱστορικὰ γεγονότα ἢ πρὸς τὰ ὑπάρχοντα μνημεῖα. Μαζί μετὰ τὶς παλαιῆς γνωστὲς (J. Gruter, *Corpus Inscriptionum* [1707] I, 187, Σ. Θωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν* [1950] 173, E. Μαστροκόστας, *AEphem* 1964, 60-61, ἀρ. 8, πίν. Ζ' β, *CIL* III, 502, Θωμόπουλος, ὁ.π. 232, ἀρ. 2, *CIG* I, 1558, Θωμόπουλος, ὁ.π. 257), ὀρισμένες νεώτερες, ἀδημοσίευτες ἀκόμη τιμητικὲς ἐπιγρα-

άλλες πόλεις του έλληνικού κόσμου την ίδια εποχή⁷¹.

Στις άνασκαφές διαπιστώθηκε επανειλημμένως τὸ στρώμα μιᾶς έκτεταμένης καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαϊῆς ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη μὲ ἀκρίβεια. Εἶναι ἄραγε οἱ Ἔρουλοι ποὺ μπορεῖ νὰ πέρασαν καὶ ἀπὸ τὴν Πάτρα τὸ 267 μ.Χ. ὑπεύθυνοι; Ἡ μήπως πρόκειται γιὰ τὸν σεισμὸ ποὺ ἔφερε μεγάλες καταστροφές στὴ ΒΔ Πελοπόννησο μέσα στὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἰῶνα⁷². Πρόοδος τῆς ἔρευνας καὶ στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ γίνεῖ ἂν ὑπάρξει δυνατότης ἀσφαλῆστερης χρονολόγησης τῶν στρωμάτων τῆς καταστροφῆς, ποὺ δυστυχῶς στὴν Πάτρα εἶναι πολὺ ταραγμένα. Ἄλλὰ ἡ πόλη συνεχίζει τὴ ζωὴ της καὶ ἀργότερα μὲ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Πάντως ἡ διακοπὴ νομισματοκοπίας ἐπὶ Γορδιανοῦ ΙΙΙ (238–244 μ.Χ.) εἶναι ἐνδεικτικὴ ὄχι μόνο τῆς γενικότερης κάμψης, ἀλλὰ καὶ τοπικῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

φές γιὰ τὸν Γερμανικό, τὸν Τραϊανό, τὸν Ἀδριανό (εἰκ. 11–12) (τὴν τελευταία σὲ πλάκα ποὺ ἔχει στὰ πλάγια καὶ ἐπάνω ἔγκοπη γιὰ σύνδεση μὲ ἄλλες πλάκες καὶ προέρχεται ἀπὸ ἐπένδυση βω-

μοῦ ἢ ἦταν ἐντοιχισμένη σὲ κτήριο, ἐσχολίασα εἰς *BCH* ὁ.π. 366, σμ. 37) δὲν ἀποκλείεται νὰ σχετίζονται μὲ μνημεῖα. Τὸ γνωστὸ τέλος μιλλιάριο (H. von Prott, *AM* 3, 1898, 359, *CIL* III Suppl. 14203²⁶) ποὺ στήθηκε ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου καὶ Λουκίου Βέρου, 164–169 μ.Χ., μὲ τὴν εὐκαιρία ἐπισκευῆς ὁδοῦ, βρέθηκε, φαίνεται, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ διασταύρωση τῶν δύο κύριων λιθόστρωτων ὁδῶν (23) καὶ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ ἐπισκευὴ μιᾶς ἀπὸ αὐτές. Ἀσφαλῆς εἶναι ὅτι γίνονταν ἐπισκευές τῶν ὁδῶν καὶ ἐνδειξὴ ἀποτελοῦν τὰ νομίσματα, ὅπως ἓνα Κομμόδου καὶ ἄλλο Καρακάλλα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ λίθους τῆς ἀπὸ Α πρὸς Δ κεντρικῆς ὁδοῦ τῆς ὁποίας ἡ ἀρχικὴ πλακόστρωση πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἄλλα μιλλιάρια ἀπὸ τὴν Πάτρα: ἐπὶ Κάρου καὶ Καρίνου, 282–284 μ.Χ., *CIL* III, Suppl. 7307, Θωμόπουλος 233, ἀρ. 26 καὶ ἐπὶ Ἀρκαδίου καὶ Ὀνορίου, *CIL* III 573, Θωμόπουλος 233, ἀρ. 20.

71. Βλ. τελευταία I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit* (1988) 14.

72. Ὁ U. Sinn συνεξετάζοντας, παράλληλα μὲ τὰ πρόσφατα εὐρήματα, τὰ παλαιὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὴν Ὀλυμπία, ἀπορρίπτει τὴ χρονολόγηση τοῦ λεγομένου τείχους τῶν Ἐρούλων στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ κατὰ συνέπειαν τὴ σχέση του μὲ τὴν ὑποτιθέμενη εἰσβολὴ τῶν Ἐρούλων. Χρονολογεῖ τὴν καταστροφή, ποὺ πράγματι ἐμφανίζεται καὶ ἐκεῖ σὲ πολλὰ κτήρια, μετὰ τὸ 280–282 μ.Χ. καὶ τὴν ἀποδίδει στὸν σεισμὸ ποὺ πάντοτε ὑπέθεταν ὅτι ἔβλαψε τὸ ἱερὸ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Βλ. U. Sinn, *infra* 365–371. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ὠδείου τῶν Πατρῶν μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. βλ. Ν. Ζαφειρόπουλος, *Prakt* 1957, 113.

ZUSAMMENFASSUNG

ASPEKTE DER TOPOGRAPHIE UND STADTPLANUNG IM KAISERZEITLICHEN PATRAS

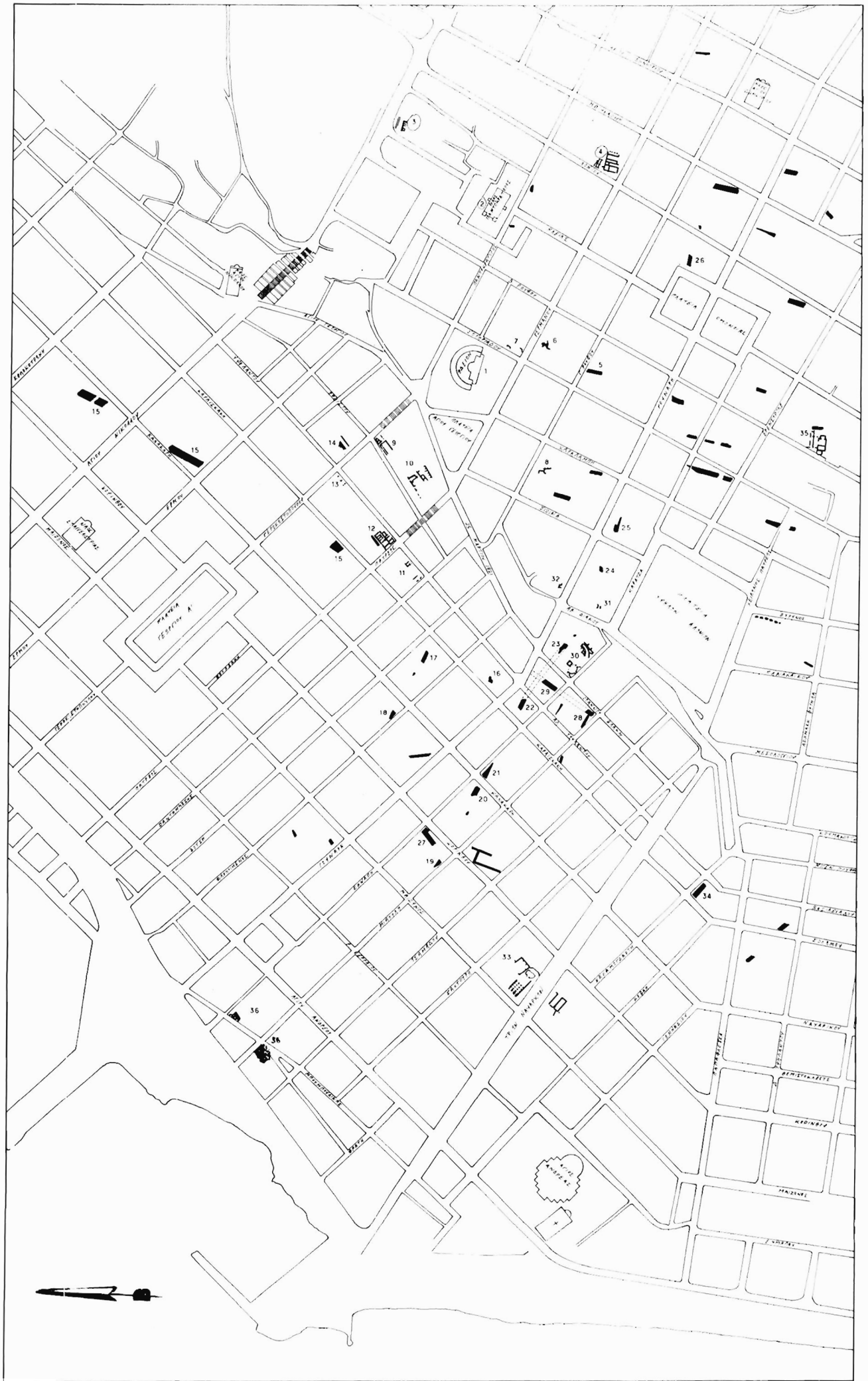
Zur Zeit des Augustus wies Patras noch keine nennenswerte städtebauliche Entwicklung auf. Nach unserem heutigen Kenntnisstand läßt sich für das ausgehende 1. Jh. v. Chr. nur ein öffentliches Gebäude nachweisen: die aedes augustalium in der Nähe der Akropolis.

Vielleicht war der Tempel des Olympischen Zeus, den Pausanias erwähnt und der schon vor der Kaiserzeit existierte, dem Kult der Kapitolinischen Trias geweiht: in ihm standen Statuen des Zeus, der Athena und der Hera.

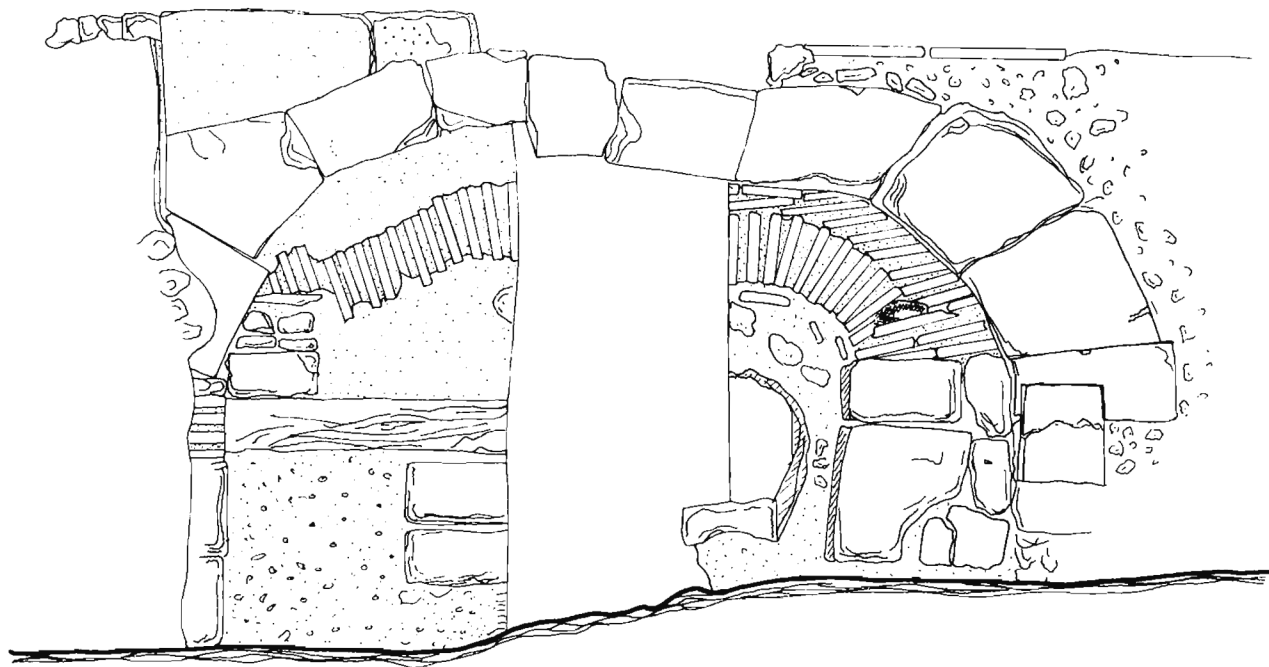
Ausgehend von Grabungsbefunden wird der Versuch unternommen, erstmals ein Bild der römischen Kolonie Patras in der Periode ihres Aufschwunges und ihrer Blüte im 2. und frühen 3. Jh. n. Chr. zu geben. Wir beschränken uns dabei auf offizielle Bauten und auf das Straßennetz. Auch ohne daß genauere Messungen haben durchgeführt werden können, scheint sich abzuzeichnen, daß sich die meisten Straßen dem natürlichen Bodengefälle angepaßt haben.

Gepflasterte Straßen beschränken sich auf das terrassierte Areal nördlich der Akropolis und auf das Zentrum der Stadt. Die beiden sich im rechten Winkel schneidenden Hauptachsen wurden in verschiedenen Abschnitten untersucht. An ihrer Kreuzung lag ein großes Nymphäum mit drei Nischen aus dem frühen 2. Jh. n. Chr. Ferner waren im Zentrum Geschäftshäuser gelegen.

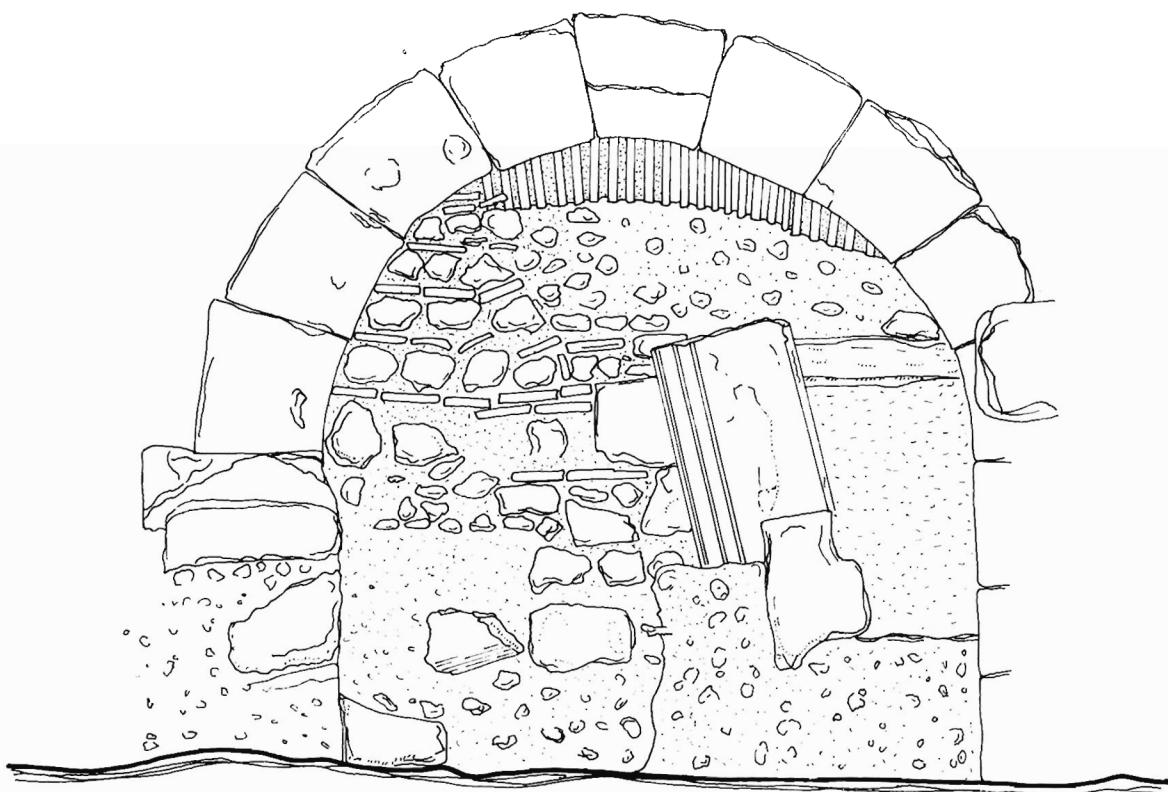
An der Straße nach Aigion läßt sich eine Brücke nachweisen. Sie ist in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. oder während des 3. Jhs. n. Chr. erbaut worden und übte bis in das 6. Jh. ihre Funktion aus. In einem Amphitheater ähnlicher Konstruktion sind möglicherweise die Reste eines Stadions erhalten. Es ist denkbar, daß es sich um jene Anlage handelt, die Pausanias zweimal "Theatron" nennt. Am Meer wurden Reste der Hafenanlage gefunden. Es handelt sich um breite Konstruktionen aus Quadern in opus caementicium aus dem 2. Jh. n. Chr.

Σχέδιο Ι. Τοπογραφικό σχέδιο Πατρών.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ ΑΓΩΓΟΥ Α'

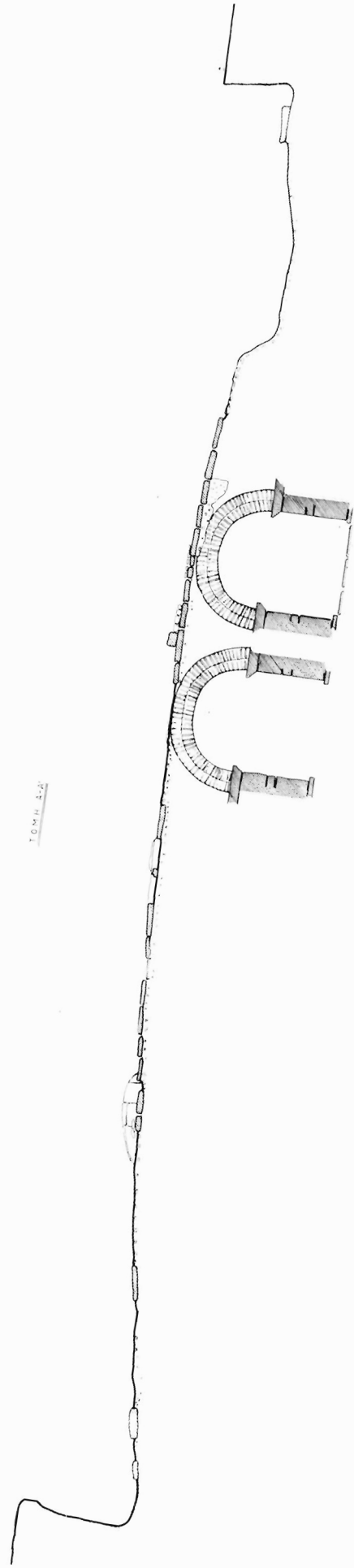

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ ΑΓΩΓΟΥ Α'

0 50 1M.

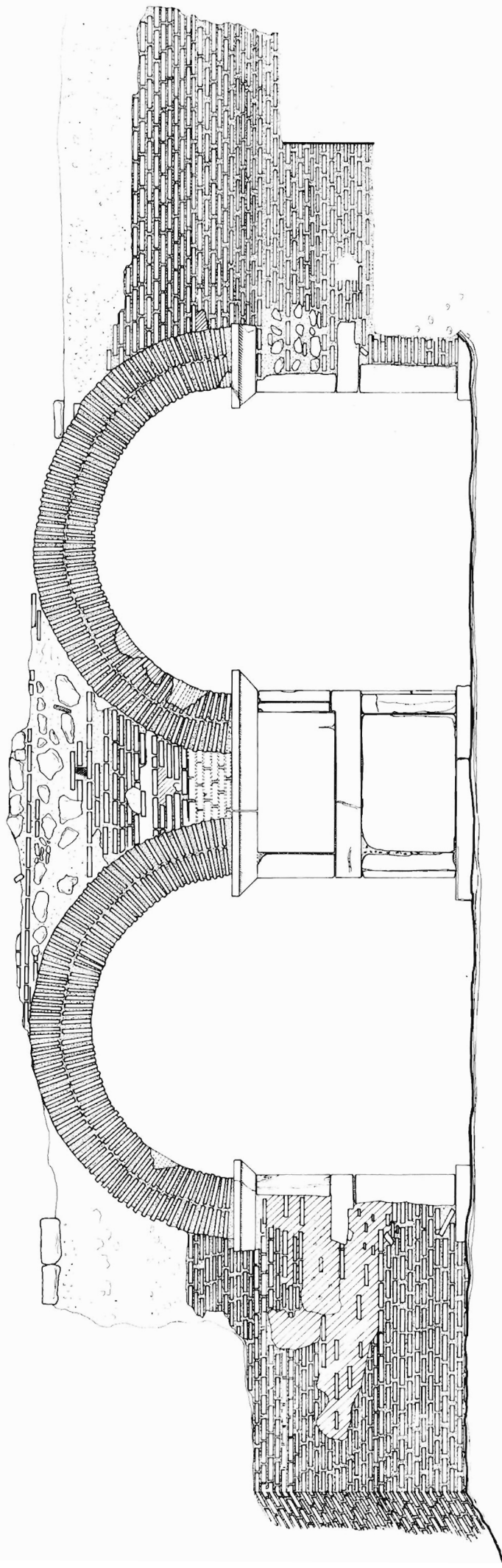
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΑΤΡΑ 1982
ΑΡΘΡΑ 52 ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Σχέδιο 2. Πάτρα. Κάτοψη ανασκαφής της οδοῦ πάνω στη γέφυρα.

ΤΟΜΗ Α-Α

Σχέδιο 3. Τομή α-α γέφυρας και όδου.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΥΛΗ ΓΕΦΥΡΑΣ

Σχέδιο 4. Δυτική όψη τής γέφυρας.